

FONOLOGINIAI ŠALUTINIAI KIRČIAI IR KIRČIO TIPAI PIETŲ ŽEMAIČIŲ VARNIŠKIŲ TARMĖJE

JONAS BUKANTIS

1. [vadinės pastabos

Kai kurie autoriai jau ir anksčiau žemaičių *varnà* 'varna'¹, *šárkàs* 'šarkas' tipo formas kartais užrašydavo su šalutiniu galūniniu kirčiu, o *varna* 'varnà', *šárkas* 'šarkos' – be kirčio [Kazlauskas, 1967, p. 13; Grinaveckis, 1973, p. 71], bet dažniausiai jie nekalbėjo apie šio kirčio distinktyvumą. Pirmasis fonologinį šio kirčio pobūdį pažymėjo bene A. Girdenis [1966, p. 60; 1967, p. 121; 1971, p. 23], kuris teigė, kad *bûobà* 'boba' : *bûoba* 'bobà', *k'aulë* 'kiaule' : *k'aulë* 'kiaule' formų tumpųjų skiemenų šalutinis kirtis atlieka distinktyvinę funkciją ir todėl gali būti fonologinis. Tokios pažiūros vėliau pradėjo laikytis ir kiti autoriai [Stulgaitė-Ramanauskienė, 1969, p. 38; Vasiliauskaitė, 1972, p. 116].

Kiek vėliau imta teigti, kad ir *laužà* 'tu laužai', *laidûos* 'jis laidosi', *dáržinîë* 'daržinė', *mêtáms* 'metams', *tráukts* (būs. 1. 3 a.) tipo formų šalutinis kirtis yra fonologinis ir skiria jas nuo atitinkamų formų dgs. vārđ. *laužà* 'laužai', *laidûos* 'laidos', *dáržinîë* 'daržinėje', *mêtáms* 'metamas', *tráukts* (es. 1. 2 a.) [Girdenis, Rosinas, 1974, p. 193]. Daugiausia buvo kalbama apie šiaurės žemaičių šalutinius kirčius, kurie yra ypač ryškūs. Šiek tiek vėliau aprašytas ir uteniškių, taip pat iš dalies ir „kąuniškių“, šalutinis fonologinis kirtis [Kosienė, Girdenis, 1979].

Pietų žemaičių varniškių galūnių redukcija yra silpnesnė negu šiaurės žemaičių, šalutiniai kirčiai dažnai ne tokie ryškūs. Matyt, todėl ilgokai ir nebuvo kalbama, kad varniškių šalutinis kirtis galėtų atlikti distinktyvinę funkciją. Pirmas ir kol kas vienintelis nuodugnesnis jų tyrinėjimas yra nespausdintas R. Bagvilaitės [1975, p. 59–82] diplominis darbas, kuriame audicininiais metodais bandoma iširti, ar diferencijuoja tarmės atstovai minimaliąsias poras, besiskiriančias, kaip spėjo autorė, šalutinių kirčių laipsniais. Tame darbe įrodinėjama, kad varniškių tarmėje beveik nėra homoformų, tariamai atsiradusių dėl galūnių redukcijos. R. Bagvilaitės eksperimentas atliktas tiesioginio skaitymo metodu, todėl jo rezultatai gali būti šiek tiek

¹ Vartojama fonologizuota transkripcija. Akūtas žymimas apibendrintu ženkle „‘“, nors didesniame tarmės plote jis realizuojamas kaip laužtinė priegaidė. Nežymimi nedistinktyviniai šalutiniai kirčiai, taip pat pagrindinis kirtis, einantis fonologinio kirčio atgarsiu. Balsiai, vienur tariamai *i*, *u*, kitur *e*, *o*, žymimi grafemomis *i*, *u*.

subjektyvūs². Be to, apsiribota Varnių šnekta, todėl lieka neišku, kokia padėtis yra visame varniškių plote. Nenustatytos nei fonetinės minimaliąsias poras skiriančių elementų savybės, nei jų fonologinis statusas.

Daugelyje kitų dialektologinių darbų minėtas šalutinis kirtis neminimas ir nežymimas. Pagaliau yra nemaža viensiemenių žodžių, kurie jokių šalutinių kirčių neturi, bet magnetofono įrašų klausymas ir pokalbiai su informantais dialektologinių ekspedicijų Karklėnuose bei Užventyje metu leido spėti, kad tarmės atstovai ir *pėš₁* 'peša' : *pėš₂* 'peš'³ tipo minimaliąsias poras be jokio vargo skiria⁴ (tiesa, apie tai yra kalbėjusi ir R. Bagvilaitė [1975, p. 91]).

2. Tyrimo metodika

Ekspperimentui paimtos šių tipų galimos minimaliosios poros: *pėš₁* 'peša' : *pėš₂* 'peš', *kláus₁* 'klausia' : *kláus₂* 'klaus', *pláuk₁* 'plaukia' : *pláuk₂* 'plauk', *lák₁* 'laka' : *lák₂* 'lak', *šláp₁* 'šlapias' : *šláp₂* 'šlaps', *mētáms₁* 'metams'⁵ : *mētáms₂* 'metamas', *apkēpín* 'apkepina' : *apkēpín* 'apkepe', *láužás* 'laužiasi' : *láužás* 'laužaisi', *šárkà* 'šarka' : *šárka* 'šarką', *šárkàs* 'šarkas' : *šárkas* 'šarkos' (dgs. vard.), *kertiē* 'kertė' : *kertiē* 'kertėje'⁶.

Audicinis eksperimentas, kurio tikslas buvo patikrinti, kaip tarmės atstovai skiria tokias minimaliąsias poras, atliktas pagal dabar jau įprastą metodiką⁷. Kiekvienai

² Kol kas manoma, kad objektyviausi rezultatai gaunami audiciniams eksperimentams naudojant magnetofoną. Bet vargu ar galima taip kategoriškai tvirtinti, nes žmogus paprastai klausosi natūralaus, o ne magnetofono iškraipto balso. Gali būti, kad prietaisais net negalima užfiksuoti kai kurių garsų bei intonacijos niuansų. Į mikrofoną diktoriaus kalba abejingai, dažnai net monotoniškai (kas domina tyrinėtoją, jam dažniausiai nesakoma), o klausytojui jis paprastai kalba taip, kad jį suprastų (jeigu atpažinimo nepalengvina konkreti situacija).

³ Indeksais pažymėta skiemenų kiekybė. Vienetu žymimas ilgesnis skienuo, dvejetu – trumpesnis.

⁴ Tokios hipotezės iškėlimui reikšmės turėjo ir tas faktas, kad minėtų tipų formose, kur įmanoma, tarmėje išlaikomi aiškūs skiriamieji požymiai (plg. *vež* 'veža' : *veš* 'veš', *zirz* 'zirzia' : *zirš* 'zirs'). Šios poros skiriasi ne tik priebalsių skardumu ar stiprumu, bet ir balsių kiekybe (pirmųjų žodžių balsis ilgėlesnis). Todėl galima manyti, kad balsių skirtumai turėtų išlikti ir tada, kai priebalsiai taip aiškiai skirtis negali.

⁵ Tyrimas parodė, kad *mētáms*, *apkēpín* tipų poros skiriasi šalutinio kirčio buvimu resp. nebuvimu. Matyt, *mētáms* 'metams', *apkēpín* 'apkepina' formose šalutinis kirtis yra todėl, kad kai kurios jų tose pozicijose turi pagrindinį kirtį – *laukámš* 'laukašms', *gadín* 'gadina' [Kosienė, Girdenis, 1979, p. 54].

⁶ Dalis varniškių šio tipo formų galūnėse turi pagrindinį kirtį, o pietvakarinėje ploto dalyje pagrindinis kirtis yra šaknyje, šalutinis – galūnėje. Čia žodžiai kirčiuojami fonologiškai (žr. 1 išnašą).

⁷ Apie audicinio tyrimo ir rezultatų statistinio įvertinimo metodiką žr. [Kosienė, Girdenis, 1979, p. 50; Bukantis, 1979, p. 23; Girdenis, 1981, p. 33].

čia pateiktai porai buvo paimta po penkias to paties tipo formų poras. Formas stengiasi parinkti taip, kad jas būtų galima tyrinėti ir instrumentiškai. Sakinių su tiriamaisiais žodžiais poros atsitiktine tvarka (pagal atsitiktinių skaičių lenteles) paprasta rašyba ir nesukirčiuotos buvo surašytos į diktoriaus skirtus lapus. Penki diktoriai (50 metų nuo Žemaičių Naumiesčio, 26 metų laukuviškė, 45 metų luokiškis, 25 metų šaukėniškė, 35 metų varniškis) įskaitė juos į magnetofono juostą (magnetofonas „Majak“, juostos greitis 19,05 cm/s). Kiekvieno diktoriaus sakinių tvarka buvo skirtinga. Paskui tie patys diktoriai skaitė tik tiriamųjų žodžių poras (žinoma, atsižvelgdami į kontekstą). Iš sakinių iškarpyti žodžiai sumontuoti į ištisinę juostą, kurioje minimaliosios poros pasikartojo po tris kartus (pauzės tarp žodžių 1–2 sekundės, tarp pasikartojančių porų – 4–5 sekundės). Į atskirą juostą, iškarpius didesnes pauzes, sumontuoti ir izoliuoti ištarti žodžiai. Jų poros tokiais pat tarpais kartojosi taip pat tris kartus. Po porą kiekvieno tipo žodžių atrinkta instrumentinei analizei. Jūs skaitė diktoriai vyrai iš Švėkšnos, Laukuvos, Karklėnų ir Užvenčio (po du kartus).

Kadangi ne visi varniškiai vienodai išlaiko dvibalsius *ai*, *ei*, kiek kitaip taria kirčiuotus ilguosius skiemenis, turi nevienodą platumo *i*, *y*, stengiasi, kad auditorių tarmė būtų kuo artimesnė diktoriaus tarmai. Buvo apklausta 100 auditorių iš Žemaičių Naumiesčio, Kvedarnos, Švėkšnos, Laukuvos, Varnių, Luokės, Kaltinėnų, Karklėnų, Pavandenės, Užvenčio, Šaukėnų. Auditoriai turėjo lapus su pastovia tvarka surašytomis sakinių poromis. Klausydami įrašo, jie žymėjo, iš kurio sakinio paimtas žodis buvo ištartas pirmas. Dalis auditorių buvo vyresniųjų klasių mokiniai, dalis – suaugę žmonės. Mokinių teisingų atsakymų procentas beveik visada buvo mažesnis negu suaugusių⁶.

Lygiagrečiai eksperimentuota ir su izoliuotais žodžiais. Reikia pasakyti, kad atskirai (ne frazėje) ištarti žodžiai identifikuojami geriau negu žodžiai, paimti iš sakinių (daugeliu atvejų teisingų atsakymų buvo 10–15% daugiau). Tai dar kartą patvirtina teiginį, kad informacijos apie žodžio išraišką kiekis rišliose frazėse būna minimalus [Bukantis, 1979, p. 25]. Rūpestingiau žodis tariamas tik tada, kai jo formos negalima atpažinti iš gretimų žodžių ir situacijos. Todėl, eksperimentuojant su sakiniiais, iš jų iškarpytų žodžių auditoriai kartais gali ir neskirti, nors šiaip jų skirtumas būtų akivaizdus.

⁶ Vargu ar iš to darytina išvada, kad jaunoji karta labiau niveliuoja tyrinėtąsias formas. Vis dėlto susidarė įspūdis, kad rinktis mokinius auditoriais reikia atsargiai. Nors, dirbant su jais, iš karto gaunama daugiau atsakymų, mokiniai yra labiau prasileidę ir greičiau supranta užduotį, atsakymų patikimumas būna mažesnis. Mokiniai net ir čia sunkiai atsispiria tradiciniam norui nusišalinėti, jiems dažnai trūksta rūpestingumo ir kantrybės; neretai stengiamasi iš anksto atspėti, kokių atsakymų tikisi eksperimentatorius, todėl tyrimas kartais „išsigimsta“ į paprastą spėliojimą. Nors statistiniam įvertinimui reikia daug atsakymų, geriau rinktis suaugusius auditorius arba bent jau nedideles kruopščiai atrinktų mokinių ar studentų grupes.

Atsakymų rezultatai palyginti su A. Girdenio [1981, p. 212] knygoje pateiktos statistinio įvertinimo lentelės kritinėmis reikšmėmis⁹. Tai leido išsiversti be *u* kriterijaus skaičiavimo.

Žodžių fonetinės ypatybės matuotos KPI-69 tipo spektrografu (juostos greitis 63,3 mm/s, laiko žymės 0,02 s, analizės laikas 0,004 s) ir CI-33 tipo elektroniniu oscilografu (juostos greitis 264,2 mm/s, laiko žymės 0,01 s). Atrinktų minimaliųjų porų spektrogramose matuota garsų trukmė (milisekundėmis), jų formantinių zonų vidurio dažnumas, oscilogramose – garsų trukmė (beveik visiškai sutapo su spektrogramų matavimo rezultatais), vidutinis ir pikinis garsų intensyvumas (dB), pagrindinio tono diapazonas (pustoniais). Rezultatai įvertinti statistiškai¹⁰.

3. Tyrimo rezultatai

Audicinis eksperimentas įrodė, kad gana gerai skiriamos visų tipų minimaliosios poros (žr. 1 lentelę)¹¹. Izoliuotai ištartų žodžių skyrimas visais atvejais 99,9% tikimybė viršija 67% kritinę ribą; iš sakinių iškarpytų žodžių teisingo atpažinimo procentas niekad nepriartėja prie 50% (spėliojimo) ribos, nors teisingų atsakymų skaičius ir mažesnis. Aiškiai girdėti, kad esamojo laiko veiksmažodžių formos ir vardžodžiai (*šlāps* tipas) skiriasi nuo atitinkamų būsimosio laiko ir liepiamosios nuosakos formų šaknies balsių ar dvibalsių ilgumu¹². Tai patvirtina ir instrumentinė analizė: esamojo laiko formų balsiai bei dvibalsiai yra reikšmingai ilgesni negu atitinkamų būsimosio laiko ir liepiamosios nuosakos formų (žr. 2 lentelę)¹³. Be to, būsimosio laiko ir liepiamosios nuosakos formos ištariamoms staigiau, jos atrodo lyg tvirta-pradiškesnės, o esamojo laiko cirkumfleksiniuose dvibalsiuose balso spūdis daugiau pasiskirsto abiejuose sanduose (šis skirtumas ypač ryškus vakarinėje varniškių plokto dalyje), šių formų šakniniai *i*, *y*, *e* yra siauresni (*knīs* 'knisa': *knīs* 'knis', *mūš* 'muša': *mūš* 'muš' *pēš* 'peša': *pēš* 'peš'). Garso intensyvumas buvo kiek skirtingas

⁹ Kai bandymų skaičius ne didesnis kaip 500, ja labai patogu naudotis. Lentelėje pateiktos kritinės teisingų atsakymų ribos. Jei rezultatai yra joms lygūs arba viršija, tyrinėjamieji reiškiniai reikšmingai skiriasi nuo atsitiktinio spėliojimo.

¹⁰ Apie statistinio įvertinimo metodus žr. [Kruopis, 1977, p. 68 tt; Girdenis, 1974, p. 164 t] ir ten min. lit.

¹¹ *n* – bendras atsakymų skaičius, *n*₁ – teigiamų atsakymų skaičius, *Z*_α – kritinis teigiamų atsakymų skaičius, *P* – skyrimo tikimybė. Žvaigždute pažymėti dydžiai lyginti su 50%, nepažymėti – su 67% riba.

¹² Liepiamosios nuosakos ir būsimosio laiko formos labiau sutrumpėjo, matyt, todėl, kad turėjo tik nulinę galūnę. Esamojo laiko ir vardžodžių formos sutrumpėjo mažiau, nes, būdamos kirčiutos, turėjo ir balsinę galūnę, kuri galėjo suvėlinti jų redukciją.

¹³ *x̄* – aritmetinis trukmės vidurkis, *s* – standartinis nukrypimas, *v* – variacijos koeficientas, *±* – 95% patikimumo intervalas.

tik monoftonginėse šaknyse: $p\acute{e}\xi_2$ 'peš' – 27,8 dB, $p\acute{e}\xi_1$ 'peša' – 27,4 dB. Ši pora skyrėsi ir pirmosios formantinės zonos pradžios dažniais – esamojo laiko formos jis buvo 450 Hz, būsimoji – 520 Hz. Pagrindinis tonas, o kitų žodžių ir intensyvumas bei formantinių zonų dažniai reikšmingai nesiskiria. Preliminariniai matavimai leidžia atsargiai spėti, kad skiriasi ir priebalsinių šaknies komponentų ilgumas. Teigti ką nors griežčiau neleidžia naudojamų prietaisų galimybės, nes priebalsių piešinys

1 lentelė

Žodžių poros		Žodžiai iš konteksto			Izoliuoti žodžiai		
		n_1	Z_α	P	n_1	Z_α	P
$\acute{s}l\acute{a}ps_1 : \acute{s}l\acute{a}ps_2$	400	264	*233	0,999	314	298	0,999
$p\acute{e}\xi_1 : p\acute{e}\xi_2$	500	359	356	0,95	454	369	0,999
$\acute{s}'\acute{a}u\acute{s}_1 : \acute{s}'\acute{a}u\acute{s}_2$	500	324	*287	0,999	428	369	0,999
$pl\acute{a}uk_1 : pl\acute{a}uk_2$	500	368	362	0,99	438	369	0,999
$l\acute{a}k_1 : l\acute{a}k_2$	500	382	369	0,999	448	369	0,999
$kert\acute{i}\acute{e}_1 : kert\acute{i}\acute{e}_2$	400	255	*233	0,999	312	298	0,999
$l\acute{a}u\acute{z}\acute{a}s : l\acute{a}u\acute{z}\acute{a}s$	500	350	*287	0,999	438	369	0,999
$m\acute{e}t\acute{a}ms : m\acute{e}t\acute{a}ms$	400	274	*233	0,999	343	298	0,999
$apk\acute{e}pin : apk\acute{e}pin$	400	256	*233	0,999	325	298	0,999
$\acute{s}\acute{a}rk\acute{a} : \acute{s}\acute{a}rk\acute{a}$	400	265	*233	0,999	357	298	0,999
$\acute{s}\acute{a}rk\acute{a}s : \acute{s}\acute{a}rk\acute{a}s$	400	286	*233	0,999	348	298	0,999

spektrogramose ir oscilogramose labai priklauso nuo garso intensyvumo; jų ribos, ypač žodžio gale, yra neaiškios. Žinoma, pagrindinis distinktyvinis krūvis čia tenka balsiams, bet nereikėtų atsisakyti bandymų išmatuoti ir palyginti viso skiemens (šiuo atveju ir žodžio) trukmę. Vadinas, tikrai reikšmingu skirtumu reikėtų (bent kol kas) laikyti tik ilgesnę esamojo laiko skiemens tarimo trukmę.

Tokiais pat požymiais skiriasi ir antrojo ($kert\acute{i}\acute{e}_1$ 'kertė' : $kert\acute{i}\acute{e}_2$ 'kerteje') tipo formos. Vardininko galūnė yra reikšmingai ilgesnė¹⁴ (žr. 2 lentelę), o vietininko cirkumfleksas (matyt, dėl skiemens trumpumo) atrodo tartum striukesnis ir stipresnis, nors garso intensyvumu ir tonu skiemenys praktiškai nesiskiria. Be to, vardininko galūnės dvibalsis yra kiek žemesnio pakilimo ir atviresnis, nes garso pradžios

¹⁴ Logiška būtų manyti, kad ilgesnė turėjo išlikti antrinė (vietininko) galūnė (plg. audicinius R. Bagvilaitės [1975, p. 62] tyrimus). Bet, būdamas nekirčiuotas, jos balsis (kol tebebuvo neišnykęs galinis -j) galėjo kiek patrumpėti. Šis kiekybinis skirtumas, matyt, išliko iki šiol.

2 lentelė. Bendroji garsų trukmė

Žodis	Garsas	n	$\bar{x}$ (ms)	s (ms)	v (%)	$\div$ (ms)	$t \geq t_{\alpha}$	P
<i>pėš₁</i>	e	8	200	3	36	193 ÷ 207	3,4 > 2,92	0,99
<i>pėš₂</i>	e	8	135	2	19	131 ÷ 139		
<i>š'auš₁</i>	au	8	360	18	5	356 ÷ 364	14,9 > 4,02	0,999
<i>š'auš₂</i>	au	8	280	11	4	277 ÷ 283		
<i>teiš₁</i>		8	420	64	15	413 ÷ 427	5,29 > 4,02	0,999
<i>teiš₂</i>		8	300	64	21	293 ÷ 307		
<i>kertiš₁</i>		8	355	49	14	349 ÷ 361	2,71 > 2,12	0,95
<i>kertiš₂</i>	ie	8	305	55	18	299 ÷ 311		
<i>šarkà</i>	a	8	98	13	13	95 ÷ 101	8,33 > 4,02	0,999
<i>šarka</i>	a	8	65	9	14	62 ÷ 68		
<i>šarkàs</i>	a	8	90	11	12	87 ÷ 93	8,75 > 4,02	0,999
<i>šarkas</i>	a	8	62	7	11	60 ÷ 64		

F_1 yra aukštesnė, o atstumas tarp F_1 ir F_2 – mažesnis: *kertiš* 'kertė' $F_1 - \bar{x} = 240$ Hz, $\div = 234 \div 245$ Hz, $F_2 - \bar{x} = 2510$ Hz, $\div = 2500 \div 2525$ Hz; *kertiš* 'kertėje' $F_1 - \bar{x} = 220$ Hz, $\div = 213 \div 232$ Hz, $F_2 - \bar{x} = 2760 \div 2800$ Hz. Šiaurės vakarų zonoje šio tipo formos paprastai skiriasi ir šaknies pagrindiniu kirčiu. Vardininke jis daug stipresnis negu vietininke. Bet didesnėje varniškių dalyje (ypač apie Laukuvą, Šilalę) didesnio dėsningumo nepastebėta net to paties žmogaus kalboje. Einant į pietryčius, atitrauktinis kirtis pamažu išnyksta arba pasidaro labai neryškus, nors kartais gali būti ištariamasis net netoli raseiniškių ribos (matyt, stilistiniais sumetimais). Vadinasi, šio tipo formos ryškiausiai skiriasi galūninio skiemens ilgumu ir įtempimu.

Stebėjimai ir pokalbiai su informantais parodė, kad trečiojo tipo minimaliųjų porų formos *laužās* 'laužaisi', *mētams* 'metamas', *apkėpin* 'apkepe' nuo atitinamų *laužās* 'laužiasi', *mētāms* 'metams', *apkėpin* 'apkepina' formų skiriasi šalutinio kirčio stiprumu. Antrųjų formų galūninis akūtas yra gerokai stipresnis, aiškiau girdėti balso lūžis (ypač vakarinėje ploto dalyje). Pirmųjų formų akūtas silpnėsnis, kai kada skiemuo būna tarytum visai trumpas ir praktiškai neturi beveik jokio kirčio – tariama, pvz., *mētams* 'metamas'. Šiek tiek skiriasi ir šakninių skiemenu tarimas. Prieš stipresnįjį šalutinį kirtį skiemens yra staigesni, trumpesni, prieš silpnėsnįjį – tolydesni ir ilgėlesni. Kadangi šie reiškiniai tarpusavyje susiję, būtų neatsargu tvirtinti, kad dīstinkyvinę funkciją čia atlieka vien galūnės šalutinis kirtis. Bet šiuo atveju vis dėlto kaip tik jis yra nevienodo šaknies tarimo priežastis, todėl, funkciškai žiūrint, formų skyrimui turi lemiamą reikšmę.

Ketvirtojo tipo minimaliosios poros (*šárkà* 'šarka' : *šárka* 'šarką', *šárkàs* 'šarkas' : *šárkas* 'šarkos') skiriamos 99,9% tikimybe. Didžiausią reikšmę čia turi vienaskaitos vardininko ir daugiskaitos galininko galūnėse girdimas gana aiškus šalutinis kirtis (galūninis balsis tariamas ryškiau ir stipriau) – jo neturi vienaskaitos galininko ir daugiskaitos vardininko formos. Instrumentiniai tyrimai parodė, kad formų, turinčių šalutinį kirtį, galūnės balsiai reikšmingai ilgesni. Garso intensyvumo skirtumai statistiškai nereikšmingi, nors ir gana reguliarūs, – matyt, intensyvumą labai veikia frazės kirtis ir apskritai intonacija.

Galūniniai *šárka* tipo formų balsiai kiek skiriasi ir spektru: šalutiniu kirčiu kirčiuotas vienaskaitos vardininko *a* yra žemesnio pakilimo ir atviresnis (garso pradžios F_1 yra aukštesnė, o atstumas tarp F_1 ir F_2 – mažesnis): *šárkà* $F_1 \div \bar{x} = 560$ Hz, $\div = 545 \div 576$ Hz; *šárka* $F_1 - \bar{x} = 390$ Hz, $\div = 370 \div 410$ Hz. Panašiai skiriasi ir garsų pabaigos formantinės zonos. Abiejų formų F_2 praktiškai sutampa; *šárkas* tipo formų formantinių zonų dažnumai reikšmingai nesiskyrė. Išmatuotas ir šaknies balsei ilgumas bei intensyvumas. Ilgieji skiemenys nė vienu parametru reikšmingai nesiskiria, nors informantai ir teigė, kad jie jaučia neryškų šaknų skirtumą.

4. Rezultatų aptarimas ir fonologinė interpretacija

Eksperimentai parodė, kad galima gana drąsiai teigti, jog aptartųjų tipų formos tikrai nėra homoniminės. Iš principo galima keleriopa fonologinė išnagrinėtųjų opozicijų interpretacija. Pirmiausia, kadangi *šárka*, *šárkas* tipų formos turi pakankamai aiškų šalutinį kirtį¹⁵, joms tinka tik supersegmentinė interpretacija. Šios formos skiriasi distinktyvinio šalutinio kirčio buvimu resp. nebuvimu galiename skiemenyje – *šárkà* 'šarka', *šárkàs* 'šarkas' turi šalutinį fonologinį kirtį galūnėje, o *šárka* 'šarką', *šárkas* 'šarkos' jo neturi (plg. [Girdenis, 1981, p. 183; Kosienė, Girdenis, 1979, p. 54]).

Panašiai yra ir su trečiojo tipo (*láužàs*, *mētams*, *apkēpin*) minimaliosiomis poromis – *láužàs* 'laužiasi', *tráuķis* 'traukys', *mētams* 'metams', *apkēpin* 'apkepina' formos turi gana stiprų šalutinį kirtį, o *láužais* 'laužaisi', *tráuķiesi* 'traukiesi', *mētams* 'metams', *apkēpin* 'apkepe' šalutinis kirtis yra daug silpnesnis, kai kuriais atvejais jo visai nėra. Jeigu silpnesnįjį šalutinį kirtį traktuosime kaip visišką distinktyvinio kirčio nebuvimą, galėsime teigti, kad šių minimaliųjų porų opoziciją sudaro šalutinio galūninio kirčio buvimas resp. nebuvimas.

Iš šių apibendrinimų galima padaryti išvadą, kad pietų žemaičiai varniškiai turi šalutinį kirtį, atliekantį distinktyvinę funkciją. Tokia interpretacija nesukom-

¹⁵ 95% tikimybe skiriamos ir *lāpà* 'lapo' : *lāpa* 'lapą', *kalnūytà* 'kalnuoto' : *kalnūyta* 'kalnuotą' tipų minimaliosios poros. Tik šalutinis kilmininko kirtis čia daug silpnesnis.

plikuoja tarmės prozodinio lygmens, ji analogiška kitų tarmių panašių faktų aiškinimui [Kosienė, Girdenis, 1979, p. 54].

Šalutiniu kirčiu negalima paaiškinti visų ištirtųjų atvejų. Likusių tipų (*šlāps*, *pēš*, *š'āuš*, *plāūk*, *lāk*, *kertiē*) minimaliosios poros skiriasi balsių ir dvibalsių trukme, todėl galėtume manyti, kad tarmei būdinga trijų kiekybės laipsnių balsių sistema. Bet toks teigimas būtų neprieštaringas tik kalbant apie monoftonginius skiemenis. Bet ir tuo atveju jis įneštų nemažai painiavos, nes reiktų gerokai padidinti tarmės balsinių fonemų skaičių. Jau vien dėl to reiktų abejoti tokios interpretacijos tikslingumu. Ji netiktų ir dvibalsiniams skiemenims paaiškinti. Be to, trilaipsnės kiekybinės opozicijos yra tipologinė išimtis, jas galima priimti tik tada, kai kitokios interpretacijos visiškai neįmanomos. Segmentinė interpretacija šiuo atveju nepriimtina dar ir todėl, kad neįmanoma trukmės diferencinių požymių priskirti kuriai nors fonemai – ilgesni gali būti ne tik balsiai, bet ir fonemų junginiai – dvibalsiai.

A. Girdenio vadovautuose diplominiuose darbuose (pvz., [Vasiliauskaitė, 1972, p. 116]) kai kurias iš tokių formų mėginta interpretuoti įsivedant fiktyvų balsį [ə], realizuojamą tik prieš jį einančių segmentų ypatybėmis, plg. $pēš_1 = |pēšə|$ 'peša' : $pēš_2 = |pēš|$ 'peš', $lāk_1 = |lākə|$ 'laka' : $lāk_2 = |lāk|$ 'lak'. Bet, pirma, tai būtų jau generatyvinė, o ne klasikinė interpretacija, nes tas [ə] niekad neišstariamas kaip atskiras garsas. Antra, tuo balsiu negalima paaiškinti *kertiē* 'kertė' : *kertiē* 'kertėje' tipo atvejų: vns. vard. **|kertiēə|*, **|daržiniēə|* būtų gryniausia fikcija, kurios neįmanoma pagrįsti nei tipologiškai, nei diachroniškai.

Taigi lieka tik supersegmentinė kalbamosios opozicijos interpretacija. Dvibalsinių skiemenų skirtumams paaiškinti tik supersegmentinė interpretacija ir tetiktų; ji, savaime suprantama, tiks ir vienabalsiniams skiemenims – juk nuo skiemens centro priklauso ir periferijos tarimas. Pagal supersegmentinę interpretaciją išnagrinėtieji fonetiniai reiškiniai gali būti aiškinami arba priegaidžių, arba kirčio opozicija. Teigimas, kad minimaliosios poros skiriasi priegaidėmis, neatrodo įtikinamas dėl trumpųjų skiemenų dalyvavimo opozicijoje. Todėl bene patogiausia manyti, kad *pēš*, *šlāps*, *š'āuš*, *plāūk*, *lāk*, *kertiē* tipų minimaliosios poros skiriasi kirčio tipu (plg. [Girdenis, Žulys, 1972, p. 199; Гаршва, 1977, c. 65; Kosienė, 1978, p. 35]), nes minimaliąsias poras dažniausiai diferencijuoja ne atskiros fonemos, bet jų junginiai. Be to, ta opozicija visada susijusi su kirčiuotu skiemeniu ir visiškai nepriklauso nei nuo skiemens kiekybės, nei nuo priegaidės. Taigi galima teigti, kad ilgesnį skiemenį (t. y. jo centrą) turinčios formos kirčiuojamos stipriau kirčiu, trumpesnį skiemenį (skiemens centrą) turinčios formos – silpniau (t. y. $pēš_1 | 'pēš | 'peša \neq pēš_2 | 'pēš | 'peš$, $šlāps_1 | 'šlāps | 'šlapias \neq šlāps_2 | 'šlāps | 'šlaps$, $š'āuš_1 | 'š'āuš | 'šiaušia \neq š'āuš | 'š'āuš | 'šiauš$, $plāūk_1 | 'plāūk | 'plaukia \neq plāūk_2 | 'plāūk | 'plauk$, $lāk_1 | 'lāk | 'laka \neq lāk_2 | 'lāk | 'lak$, $kertiē_1 | 'ker'tiē | 'kertė \neq kertiē_2 | 'ker'tiē | 'kertėje$). Šią prielaidą paremia ir

tai, kad skiemenys skiriasi ne tik kiekybe. Trumpesnieji skiemenys ištariamai staugiau, lyg tvirtapradžiškiau.

Tokios interpretacijos tikslingumą patvirtina ir tarmėje egzistuojantys skirtingo stiprumo kirčiai (ypač trumpuosiuose skiemenyse). Formų *šàkà₁* / *šà'kà* / 'šaka', *lákà₁* / *lákà* / 'laka' (pietrytiniame pakraštyje *šakà*, *lakà*) galūninis kirtis yra daug stipresnis, negu atitinkamas *šàrkà₂* / *šàr''kà* / 'šarka', *várnà₂* / *vár''nà* / 'varna' formų kirtis¹⁶. Šis sprendimas patogus ir tuo, kad neįveda naujų, kitose tarmėse neužfiksuotų fonologinių elementų. Jis esmingiau nesukomplikuoja nei tarmės foneminės sudėties, nei prozodinio lygmens.

Išnagrinėtosios opozicijos su nežymiomis išimtimis, matyt, yra būdingos visiems žemaičiams.

ФОНОЛОГИЧЕСКИЕ ВТОРОСТЕПЕННЫЕ АКЦЕНТЫ И ТИПЫ УДАРЕНИЯ В ЮЖНОЖЕМАЙТСКОМ ВАРНЯЙСКОМ ПОДНАРЕЧИИ

Резюме

Излагаются результаты аудитивных и инструментальных экспериментов, доказывающие дистриктивность второстепенного ударения в южножемайтском варняйском поднаречии (в формах типа *šàrkà* 'сорока', *láužš* 'ломится внутрь', *pētáms* 'году, годам', *arkērjñ* 'обжаривает, -ют', *šàrka* 'сороку', *láužās* 'ломаешься', *mētams* 'бросаемый', *arkērjñ* 'обжаренные'). Экспериментами также доказано, что в диалекте существуют два типа фонологического ударения: сильное ударение наблюдается в формах типа '*pēš*' 'шпаяет', '*šlārs*' 'мокрый', '*plāuk*' 'плывёт, -ут', *ker'tiē* 'угол', слабое – в формах '*pēš*' 'будет шпаять', '*šlārs*' 'будет мочуть', '*plāuk*' 'плыва', *ker''tiē* 'в углу'.

LITERATŪRA

- Bagvilaitė, 1975 – Bagvilaitė R. Varnių tarmė: Dipl. darbas. – V., 1975.
Bukantis, 1979 – Bukantis J. Pietų žemaičių diftongojų *ij*, *ūy* (=bk. *ie*, *uo*) fonetinės ypatybės. – Kalbotyra, 1979, t. 30 (1), p. 23–30.
Гаршва, 1977 – Гаршва К. Слоговые акценты в фонологической системе: Кавд. дяс. – М., 1977.
Girdenis, 1966 – Girdenis A. Mažeikių (šiaurės vidurio dounininkų) pokirtinių skiemenų priegaidės. – Kalbotyra, 1966, t. 14, p. 57–73.
Girdenis, 1967 – Girdenis A. Mažeikių tarmės fonologinė sistema (kand. dis.). – V., 1967.
Girdenis, 1971 – Girdenis A. Mažeikių tarmės fonologinės sistemos apžvalga. – Baltistica, 1971, t. 7 (2), p. 21–31.
Girdenis, 1974 – Girdenis A. Prozdinės priegaidžių ypatybės šiaurės žemaičių tarmėje (Trukmė, pagrindinis tonas, intensyvumas). – Kn.: Eksperimentinė ir praktinė fonetika. V., 1974 p. 160–197.

¹⁶ Jeigu iš tikrųjų vns. gal. *kalnūyta* ≠ vns. kilm. *kalnūyṛā* (plg. 15 išnašą) ir ≠ mot. g. vns. vard. *kalnūytā*, reikia, matyt, skirti stiprųjį (vienaskaitos vardininko) bei silpnąjį (kilmininko) kirtį. Galmininko galūnė šiuo atveju būtų visai nekirčiuota.

Girdenis, Rosinas, 1974 – Girdenis A., Rosinas A. [Rec.:] Grinaveckis V. Žemaičių tarmių istorija. – Baltistica, 1974, t. 10 (2), p. 187–207.

Girdenis, Žulys, 1972 – Girdenis A., Žulys V. [Rec.:] Kazlauskas J. Lietuvių kalbos istorinė gramatika (kirčiavimas, daiktavardis, veiksmažodis). – Baltistica, 1972, t. 8 (2), p. 193–202.

Girdenis, 1981 – Girdenis A. Fonologija. – V., 1981.

Grinaveckis, 1973 – Grinaveckis V. Žemaičių tarmių istorija. – V., 1973.

Kazlauskas, 1967 – Kazlauskas J. Fonologinė kirčio raidos baltų kalbose interpretacija. – Baltistica, 1967, t. 3(1), p. 13–23.

Kosienė, 1978 – Kosienė O. Uteniškių tarmės balsinės fonemos. – Kalbotyra, 1978, t. 29(1), p. 29–40.

Kosienė, Girdenis, 1979 – Kosienė O., Girdenis A. Fonologinis šalutinis kirtis rytų aukštaičių uteniškių tarmėje. – Kalbotyra, 1979, t. 30(1), p. 48–56.

Kruopis, 1977 – Kruopis J. Matematinė statistika. – V., 1977.

Stulgaitė-Ramanauskienė, 1969 – Stulgaitė-Ramanauskienė N. Paakmenio (Šilalės raj.) tarmės fonetika: Dipl. darbas. – V., 1969.

Vasiliauskaitė, 1972 – Vasiliauskaitė S. Kretingos tarmės fonologinė sistema: Dipl. darbas. – V., 1972.

LTSR valstybinės konservatorijos
Klaipėdos fakultetai
Lietuvių literatūros ir kalbų katedra

Įteikta
1981 m. lapkričio 25 d.

Vilniaus V. Kapsuko universitetas
Eksperimentinės fonetikos laboratorija